

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم اهل للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN :2564 -7903 Yıl/Year :3 - Sonbahar /Spring 2020 - Sayı / Issue :6

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 3 – Sonbahar / Spring 2020 – Sayı / Issue: 6

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

Araştırma Makaleleri / Articles

KAZVIN MESCİD-İ HAYDARIYE'NİN BÜYÜK SELÇUKLU ALÇI SÜSLEME VE KİTABELERİ

Kamran Sokhanpardaz*

Geliş Tarihi : 28 Ağustos 2020

Kabul Tarihi : 21 Eylül 2020

Öz:

Süsleme sanatı ile ilgili özellikle İran İslam sanatının altın çağı olarak anılan Büyük Selçuklu dönemine ait araştırmalarda, İran'ın en zengin alçı kitâbe ve süslemelerinin örneklerini içeren Kazvin Mescid-i Haydariye'nin bu önemli alçı süsleme ve kitabeleri hakkında bilgilerin yok denecek kadar az olması, oldukça üzücüdür. Buradan hareketle “Kazvin Mescid-i Haydariye'nin Büyük Selçuklu Alçı Süsleme ve Kitabeleri” başlığıyla hazırlanmış olan bu makalenin amacı, Kazvin Mescid-i Haydariye'nin alçı süsleme ve kitabelerini tanıtarak yapının mühim ve henüz açığa çıkmamış değerlerini ortaya koymak, böylece etkilenme alanı ile etkileme gücünü değerlendirme fırsatı sunmaktır. Ele alınan Kazvin Mescid-i Haydariye'nin alçı süslemelerinin çoğu örnekleri, zamanla harap olmuştur. Araştırmamız neticesinde, söz konusu yapının süsleme kompozisyonunun, yazı, bitkisel ve hendesi bezemeler içerdiği; bunun yanı sıra kabartma, kazıma ve kalıplama tekniğinde yapıldığı fark edilmiştir. Bezeme kompozisyonları, mihrap, duvar yüzeyleri, tuğla derzleri ve nişlerde yer almaktadır. Yapıya ait alçı süslemelerin sanatçısı ile ilgili malumat bulunmamakla birlikte caminin süsleme ve kitabelerinin yapılış tarihi konusunda farklı yorumlar söz konusudur. Yapının iç mekân beden duvarları üzerindeki küfi hatlı kitâbenin içeriği incelenerek Sultan Gıyaseddin Ebu Şuca' Muhammed b. Melikşah zamanında, dönemin Kazvin valisi olan Emîr Humârtâş b. Abdullah-i İmâdî tarafından yaptırıldığı tespit edilmiştir. Bu yapıda görülen alçı süslemeler; İran'ın Sasani dönemine (226-651) ait alçı süslemeleri, Nîşâbur'da yapılan kazı çalışmalarından çıkan İran'ın ilk İslâm dönemine (X. yüzyıl) ait süslemeler, Abbâsiler Dönemi (Sâmarrâ Şehri / 836-892), Karahanlı (840-1212), Gazneli (963-1186), Anadolu Selçuklu (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı dönemi (1256-1353) alçı süslemeleri ile büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mimari, Alçı Süsleme, Büyük Selçuklu, Cami, İran, Kazvin Mescid-i Haydariye, Kitabe.

GREAT SELJUK STUCCO ORNAMENTS AND INSCRIPTIONS OF THE HEYDARIEH MOSQUE OF QAZVIN

Abstract

It is unfortunate that in most researches of Islamic decorative art, especially the research of the Great Seljuk period that was called the golden age of Iranian decorative arts has been little talked about of rich ornamental values of stucco decorations and inscriptions of the Heydarieh Mosque of Qazvin. According to this, one of the aims of this article, prepared with the title of the Great Seljuk Stucco Ornaments and Inscriptions of the Heydarieh Mosque of Qazvin, is to introduce the art of stucco decorations of the Heydarieh Mosque of Qazvin. Another aim of this article is to rediscover

* Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü-İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, artresercher@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-5247-1731. Bu makale doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi BAP tarafından desteklenmiştir (Proje No: PYO.ILH.1904.18.001).

İntihal: Bu makale “iThenticate” intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Sokhanpardaz, Kamran. “Kazvin Mescid-İ Haydariye'nin Büyük Selçuklu Alçı Süsleme ve Kitabeleri”. Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi / 6 (Ekim 2020): 110-136.

the exceptional value of the decorations of this mosque and understanding of the interaction scopes of the decoration of this mosque. Unfortunately, many of the stucco decorations of this mosque have been destroyed. According to the results, the stucco decorations in this mosques include inscriptions, vegetal and geometric decorations made using the embossing, engraving and stamping techniques. These decorations are generally located on the mihrab, the interior surfaces of the walls, the pointings between the bricks and the wall niches. Any source of information about the stucco decoration of the mosque is not available. Although there are different interpretations about the date of the decoration and the inscriptions of this mosque, based on the content of the kufi inscription on the interior surfaces of the wall of this mosque, it was found that these decorations and inscriptions are belong to the Amir Khomartash ibn Abdullah Emadi that who was Qazvin governor whose ruling coincides with the reign of Sultan Ghias-ud-Din Abu Shuja Muhammad ibn Malik-Shâh. Also according to the results of this research, the stucco decorations in this mosque, It is very similar to the decoration of the Sassanid period of Iran (61- 226), the decoration of the first Islamic era of Iran (around the tenth century AD), which were from Neyshabur excavations, stucco decorations discovered from Samarra Exploration (836-892), architectural ornaments of the Qarakhanid period (840-1212), stucco decorations from the Ghaznavid Period (1896-1996), Anatolian Seljuk Architectural decorations (1075-1308) and stucco decorations of the Ilkhanid Period of Iran (1256-1353).

Keywords: Architecture, Stucco Ornament, Great Seljuk, Mosque, Iran, Heydarieh Mosque of Qazvin, Inscription.

Giriş

Kazvin Mescid-i Haydariye'nin diğer adları; Haydariye Camii, Mescid-Medrese-i Haydariye¹, Cami-i Eshab-ı Ebu Hanife² ve Cami-i Sağır'dir.³ Cami, Kazvin şehir merkezinde, Bolağı Mahallesinde⁴ yer almaktadır. Tuğladan inşa edilmiş kare planlı yapı, İran Milli Eserler Listesinde 200 sayılı numarayla kayıtlıdır. Tarihi kaynaklar, caminin eskiden Kazvin'e bağlı Koton⁵ köyünde yer aldığını belirtmektedir.⁶ Kubbesi⁷ yıkılmış olarak günümüze ulaşan eser, iklim şartlarından etkilenmemesi için koruyucu çatı altına alınmıştır. Yapının tarih kısmını içeren herhangi bir kitâbe bulunmamaktadır. Bu yüzden caminin inşa tarihi konusunda farklı yorumlar bulunmaktadır. Fakat yapının iç mekân beden duvarları üzerindeki küfî hatlı bir kitâbede, Kazvin valisi ve caminin banisi olan Emîr Humârtâş b. Abdullah-i İmâdî'nin ismi yazılmıştır. Tarihi kaynaklara bakıldığında, yapının Büyük Selçuklu döneminden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. Caminin asıl yapısı, farklı sebeplerden dolayı tahribe ve böylece

¹ Kazvin Mescid-i Haydariyede içerisinde, Kaçarlar döneminde bir medrese inşa edilmiştir. Bu yüzden yapının çoğu araştırmalarda diğer adı mescid-medrese-i Haydariye'dir. Söz konusu medrese çağdaş dönemde yıkılıp, yerine yeni bir okul yapılmıştır.

² Tarihi kaynaklarında, Kazvin Mescid-i Haydariye, Camii Eshab-ı Ebu Hanife ve Cami-i Sağır (küçük) olarak anılmaktadır. Cami-i Kebir ise Kazvin Cuma Camiine denilmektedir. (Abdülkerîm b. Muhammed Râfî, *Et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn* (Beyrut: el-Utârîdî, 1987), 50-54.

³ Örneğin Râfî, *Et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn* adlı eserinde 404/1014 yılında Rey'den Camii Eshab-ı Ebu Hanife (Kazvin Mescid-i Haydariye) için büyük bir minberin getirildiğinden bahseder. Ayrıca Râfî, aynı eserin 50. sayfasında Kazvin'in 513/1120 yılında büyük bir deprem geçirdiğini kaydeder. Bu sebeple oradaki imamlar, Cami-i Eshab-ı Ebu Hanife'nin onarımını, bölgenin valisi olan Emîr Humârtâş b. Abdullah-i İmâdî'ye rica etmişlerdir. Akabından Emîr Humârtâş 514/1121 yılında yapıyı onartmıştır (Râfî, *Et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 50-54.).

⁴ Gps Koordinatı: 36.265285, 50.005663.

⁵ كطن / koton Arapçada pamuk demektir. Caminin bulunduğu mahallenin yanındaki mahalle محله پنبه ريسان (mahalle-i penbe risan) / Pamuk eğirenler'dir.

⁶ Râfî, *Et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 54.

⁷ Yapının kubbesi yıkıldığı için, 513/1120 yılındaki vuku bulunan depremden sonra, başka depremlerden (örneğin Kazvinde 572/1178 yılındaki vuku bulunan deprem gibi. (Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluk ve'l Ümem*, C. XVIII (Beyrut: Darü'l -Kütübü'l-İlmiyye, 1995) 226-231.) tekrar hasar gördüğü anlaşılmaktadır.

değişikliğe uğramıştır. Caminin mimarı ve alçı sanatçısı bilinmemektedir. Yapıda İran'ın en zengin alçı kitâbe ve süslemelerinin örnekleri bulunmaktadır. Haydariye Camii'nde bulunan gösterişli alçı süslemeler, Gümbed-i Alaviyan ve Kazvin Mescidi Cuması'nın alçı süslemeleriyle benzerlikler göstermektedir. Caminin ön cephesi eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Dışarıdan bakıldığında köşelerde kubbe geçiş elemanları izlenmektedir.⁸ Caminin görkemli mihrabı, güney duvarı üzerinde yer almaktadır. Yapının batı ve doğu iç duvarları üzerinde, kademeli sivri kemerli; aralarında iki ve beş dilimli nişler ile alt kısmı sivri kemerli, üç sıra mukarnas kavsaralı nişler bulunmaktadır. Yapının iç mekânına, kademeli sivri kemerli kapıdan girilmektedir. Cami, günümüzde ibadete açık değildir.

1. Alçı Süslemelerin Bulunduğu Yerler

Yapıda alçı süslemenin en yoğun olarak bulunduğu yer, mihraptır. Mihrap dışında, alçı süslemeler, mihrabın üst kısmındaki sivri kemerli nişte, beden duvarların üzerindeki mukarnas kavsaralı nişlerde, iç mekânda tuğlalar arasındaki derzlerde, güney batı tromp içerisinde (alçı kabaralar), trompların ve kasnakdaki sivri kemerlerin dış yüzeylerinde⁹ ve yazı kuşağında bulunmaktadır. Camide bulunan kitâbe ve alçı süslemelerin çoğu, oldukça harap vaziyettedir.¹⁰

2. Alçı Süslemelerin Kompozisyon Özellikleri

Caminin güney duvarının ortasına, iç içe iki nişten oluşan mihrap yerleştirilmiştir (Resim 1). Alçıdan yapılmış mihrap, oldukça zengin kitâbe ve süslemeler taşır. Mihrabın zemini, çivit mavisi ile boyanmıştır. Fakat alçı kitâbe ve süslemelerin rengi zamanla değiştirmiştir (altın rengine dönüşmüştür). Dikdörtgen şeklinde olan mihrabın yaklaşık %40'ı dökülmüş, kalan kısımları ise oldukça tahribata uğramış vaziyette günümüze gelmiştir.

Sivri kemer kavsaralı mihrapta, iç içe iki mihrap kurgusu yer alır. 7.50×4.45 m. boyutunda olan mihrabın geniş ve şaşalı tacında, kabartma tekniğinde yapılan yan yana iri palmet-rumi kombinasyonu izlenmektedir (Resim 2). Rumi ve palmetlerin yüzeylerinde, kazıma tekniğinde işlenen ajde-kâri¹¹ görülmektedir. Günümüze sağlam ulaşamamış olan bu süslemelerin farklı kombinasyonu, mihrabın dıştan içe doğru üçüncü bordüründe (çerçevesinde) yer almaktadır. Mihrabın dıştan içe doğru birinci bordüründe (Çizim 1); biri düz, diğeri ters halde ve bir ucundan birbirine bağlanmış şekilde duran kanatlı rumilerden oluşmuş süsleme yer almaktadır. Kanatlı rumilerin diğer ucuna, birer sade rumi yerleştirilmiştir. Rumilerin yüzeylerine ajde-kâri işlenmiştir (Resim 3). İki ince silme arasında yer alan ikinci bordürde, kabartma tekniğinde yazılan yapraklı ve düğümlü kûfi hatlı bir kitâbe yer almaktadır (Resim 4-5). Çoğu kısımları tahribe uğramış vaziyette günümüze gelen kitâbenin içeriği Nûr Sûresi'nin 35. ayetidir.¹²

⁸ Kubbesiz kalan yapı, uzun süreli dış hava şartlarından etkilenerek, yapıdaki trompların ve kasnakdaki sivri kemerlerin dış yüzeylerinde işlenmiş alçı kitâbe ve süslemeler, kaba çimento sıva dokusuna benzer bir dokuya dönüşmüştür. Buradaki alçı kitâbe ve süslemelerin tamamen tahrip olması nedeniyle inceleme imkânı bulunmamaktadır.

⁹ Buradaki alçı kitâbe ve süslemeler günümüze sağlam olarak ulaşmamıştır.

¹⁰ Camide tamamen tahrip olmayan tüm Büyük Selçuklu kitâbeleri, ilk kez bu çalışma kapsamında doğru bir şekilde okunmuştur.

¹¹ Ajde-kâri süzgeç biçimli yüzeylere sahip alçı işçiliğine denilmektedir. Ajde-kâri'de genellikle hendesî motifler bulunmaktadır. (Ali Akbar Dehkhoda, *Lugatnâme* (Tehran: University of Tehran Press, 1998), 183.)

¹² Bu çalışmada, Kur'an ayetlerini içeren kitâbelerin anlamları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Resmi Kur'an-ı Kerim Sayfasından alınmıştır. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>, (24.12.2019).

[بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ¹³ مِثْلُ نُورِهِ كَمَشْكَاهٍ فِيهَا مَصْبَاحٌ الْمَصْبَاحُ فِي زَجَاجِهِ الزَّجَاجُ كَانِهَا كَوْكَبٌ دَرِيٌّ يُوَقَدُ مِنْ شَجَرِهِ مَبَارِكُهُ زَيْتُونُهُ لَا شَرْقِيَهُ وَلَا غَرْبِيَهُ يَكَادُ زَيْتُهَا يَضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ]

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile, neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nur üstüne nur. Allah dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlar için misaller verir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”

Yazıların arasında, ince kıvrıklal ve hatayi motifi görülür. Ayrıca bu motifler, Arap alfabesindeki saplı harflerin sap uçlarının yanındaki rumi ve palmet motifleri ile kaynaştırılarak girift bir kombinasyona dönüşmüştür. Rumi ve palmetlerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme anlayışı uygulanmıştır. Üçüncü geniş bordürde (çerçeve) (Resim 5), birbirine bağlanan geniş kenarlara sahip olan altıgenler ve altıgenlerde dikey eksene bağlı simetrik olarak palmet, tepelik rumi, sade rumi ve kanatlı rumilerin birleşmesinden meydana gelen bitkisel süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Altıgenlerin biri küçük diğeri büyük olarak çerçevenin iki köşesinde köşebent biçiminde tasarlanmıştır. Altıgenlerin aralarında oluşan üçgenlerde birer palmet bulunmakta olup palmetlerin yüzeylerine ise ajde-kâri bezeme anlayışı uygulanmıştır. Altıgenlerin geniş kenarlarında tezyîni kûfi hatlı bir kitâbe tekrarlanmaktadır. Kitâbenin muhtevası, besmele ve Âl-i İmrân Sûresi'nin 18. ayetidir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ.

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Allah, şehâdet (şahitlik) etti: Muhakkak ki O'ndan başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de adaletle kâim oldular (şahit oldular) ki, O'ndan başka ilâh yoktur, (O) Azîz'dir, Hakîm'dir.”

İki ince silme arasında yer alan dördüncü bordür, zencirek motifini içermektedir. Zencirek motifinin belirli aralıklarında oluşan küçük sekizgenlerde, birer tezyîni kûfi hatlı Allah kelimesine yer verilmiştir (Çizim 2). Beşinci bordürde (Resim 6) süslemeler ile kaynaşan bir kitâbe mevcuttur. Söz konusu bordürde, zemin üzerinde belirli aralıklarda birbirine dolanmış şekilde hatayi motifleri bulunan kıvrıklaların yer aldığı görülmektedir. Bitkisel süslemeli zemin üzerinde bulunan sülûs kitâbe, kazıma tekniği ile işlenmiştir. Kitâbenin içeriği Furkân Sûresi'nin 62-68. ayetleridir:

[...][خَلَفَهُ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذْكَرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا وَ عِبَادَ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا إِنَّهَا سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَ لَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَ [...]

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “[...] O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbiri ardınca getirendir. Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, “selâm!” der (geçer)ler. Onlar, Rabblerine secde ederek ve kıyamda durarak geceleyenlerdir. Onlar, şöyle diyenlerdir: "Ey Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştır, gerçekten onun

¹³ Bu çalışmada köşeli ayrıçta olan kelimeler kitabelerde bulunmamaktadır (kitâbeden zamanla dökülmüş veya harap olmuştur).

azabı sürekli bir helaktır!" "Şüphesiz, ne kötü bir durak ve ne kötü bir konaktır orası." Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır. Onlar, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve [...]"

Mihrap nişinde (Resim 7) üçgen biçiminde düzenlenen kavsara köşelikleri; girift kıvrıklal, iri rumi ve palmet motiflerinin kombinasyonu ile bezenmiştir. Söz konusu motiflerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Harap olan nişin içindeki kemer köşeliklerinin - mevcut izlerden hareketle- benzer süsleme kompozisyonunu ihtivâ ettiği anlaşılmaktadır. Sivri kemerli kavсарanın kuşatma kemerinin yüzeyindeki kitâbe ve süslemeler tamamen tahrip olduğu için bu kısmın özellikleri açıklanamamaktadır. Kavсарada; palmet, sade rumi, kanatlı rumi ve kıvrık dalların birleşmesinden meydana gelen simetrik girift bitkisel kompozisyon dikkat çekmektedir. Ağaç şeklini anımsatan bu kompozisyonda, rumi ve palmetlerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme tatbik edilmiştir (Resim 7). Nişin içindeki sivri kemerin yüzeyinde, kemer karnında, içerisinde ve kemer köşeliklerini kuşatan bordürde, farklı kitâbeler bulunmaktadır (Resim 8). Kemer köşeliklerini kuşatan bordürde, iki kitâbe yer almaktadır. Alttaki tezyînî kûfî kitâbe, Bakara Sûresi'nin 144. ayetini içermektedir

[...] المسجد الحرام و [حيث ما كنت]م فولوا وجوهكم شطره و ان الذين اتوا الكتاب ليعلمون انه الحق من ربهم و ما الله بغافل عما يعم[لون]

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “[yüzünü] Mescid-i Haram [tarafına çevir] ve siz nerede olursanız (namazda) yüzlerinizi o yöne çevirin. Şüphesiz kendilerine kitap verilenler, bunun Rabblerinden (gelen) bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir.”

Kitâbenin harf aralarında kalan boşluklara (Resim 7), uçlarında hatayi motifi bulunan kıvrık dallar yerleştirilmiştir. Tevbe Sûresi'nin 18. ve 19. ayetlerini içeren üstteki sülüs kitâbe, bordürün orta kısmında, yan yana dizilen ve birbirine bağlanan sekiz köşeli yıldızların üzerinde yer almaktadır:

[...] اولئك ان يكونوا من المهتدين اجعلتم سقايه الحاج و عماره المسجد الحرام كمن آمن بالله و اليوم الآخر و جاهد فى سبيل الله لا يستون عند الله و الله لا يهدى القوم الظالمين

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “[...] İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur. Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse (lerin amelleri) gibi mi tutunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah zâlim topluluğu doğru yola erdirmez.”

Mihrap nişindeki (Resim 7) sekiz köşeli yıldızlar, alttan tezyînî kûfî kitâbede bulunan bazı harflerin son kısımlarına; üstten ise simetrik iki kanatlı rumi ve altında istiridye motifi işlenen bir palmetin birleşmesinden meydana gelen süslemeye bağlanır. Bordürün en üst kısmında, belirli aralıklarda palmet ve dandanlı rumi motifinin yer aldığı yarım daire kemer dizisi görülmektedir. Burada kanatlı rumiler, simetrik olarak iki tarafa açılarak birer palmet motifine çerçeve oluşturmaktadırlar. Rumi ve palmetlerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Nişin iki köşesinde, üzerlerinde saksı şeklinde başlıkların yer aldığı iki sütunçe bulunmaktadır. Soldaki sütunçe başlığı tahrip olmuştur. Sağdaki sütunçe başlığı üzerinde örgülü kûfî ile "Muhammed Resulallah" ibaresi yer almaktadır. Nişteki sivri kemerin yüzeyinde yer alan kitâbe ve süslemeler tahrip olduğu için bu kısmın özellikleri açıklanamamaktadır. Kemerin kavisli kısmında, hendesi-bitkisel bir şemaya dayanan süsleme kompozisyonu görülmektedir. Bu bezeme kompozisyonu, ışınsal olarak dizilmiş selvi ağacı motiflerinden

meydana gelen altı yapraklı çiçeğe benzeyen süslemelerin birleşmesiyle oluşturulmuştur (Resim 8). Bu süslemeler, dantel tarzında bükülmüş çizgilerin aracılığı ile birbirine bağlanmaktadır. Mavi zemin üzerinde, kazıma ve kabartma tekniğinde işlenen süslemelerin aralarında hafif sülüs hatlı İhlâs Sûresi yer almaktadır:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفْوًا أَحَدٌ

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla. De ki: "O, Allah'tır, bir tektir." "Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.)" Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir)." "Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir."

Mihrap nişindeki (Resim 7) selvi ağacı motiflerinin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Nişteki sivri kemerin kavisli kısmını sınırlayan ve çerçeveleyen ince bordürdeki sade kûfî kitâbe, Bakara Sûresi'nin 285. ayetini içermektedir:

أَمِنَ الرَّسُولُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْهِ مِنَ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نَفِرُكَ [بين احد من رسله وقالوا سمعنا و اطعنا غفرانك ربنا و اليك المصير]

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “Resûl, Rabbinden kendisine indirilene îmân etti ve mü’minler de, hepsi Allah’a, O’nun meleklerine, kitaplarına ve resûllerine îmân etti. Biz, O’nun resûlleri arasından (hiç) birini, diğerinden ayırmayız "ve işittik ve itaat ettik! ve Rabbimiz, Senin mağfiretini (dileriz). ve masîr (varış) Sana’dır (Sana doğru yola çıkarız ve Sana ulaşıyoruz)" dediler.”

Mihrabın taç kısmı ile dıştan içe doğru üçüncü bordüründe (çerçevesinde) yer alan bezemelerin benzeri (Resim 1), mihrabın üst kısmındaki sivri kemerli nişte de görülmektedir (Resim 1). Kabartma tekniğinde yapılan ve çoğu kısımları dökülmüş vaziyette bulunan bu süslemeler, yüzeylerinde ajde-kâri bulunan yan yana işlenmiş simetrik iri palmet-rumi kombinasyonundan meydana gelmektedir.

İç mekânda duvarların üzerinde toplam sekiz adet mukarnas kavsaralı niş bulunmaktadır. Bunlardan güney duvarın üzerindeki nişler, (mihrabın sağ ve solundakiler) süslemesiz ve kitâbesiz olarak günümüze gelmiştir. Diğer nişlerde ise mukarnaslı kavsaraların hemen altındaki dikdörtgen panolarda, bitkisel süslemeli zemin üzerinde sülüs hatlı birer kitâbe yer almaktadır. Haşr Sûresi'nin 22-24. ayetlerini içeren kitabeler, iç mekânın güney doğu kısmından başlar; üç yönde duvarların üzerindeki nişleri dolanarak güney batı kısımda son bulur. Doğu cephe güney kısımda yer alan nişte, Haşr Sûresi'nin 22. ayetinin ilk kısmı yazılmıştır (Resim 9):

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “O Allah ki, O’ndan başka İlâh yoktur. Görünmeyeni ve görüneni de O bilir.”

Kitâbenin zeminini oluşturan girift bitkisel kompozisyon, üzerinde belirli aralıklarla gülbezek, kanatlı ve sencide rumilerin yer aldığı zıt yönlerden gelerek mercek şeklini ortaya çıkaran iç içe geçmiş iki dalın birleşmesiyle oluşmaktadır. Dalların uçları, kanatlı rumi motifleriyle sonlanmıştır. Kitâbede "غيب" kelimesinin "ب" harfi kitâbenin içine sığmadığından çerçeve dışına yazılmıştır.

Doğu cephe kuzey kısımda yer alan nişte Haşr Sûresi'nin 22. ayetinin son kısmı ve 23. ayetinin ilk iki kelimesi yazılmıştır (Resim 10):

هو الرحمن الرحيم هو [الله] الذى

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “O; Rahmân’dır, Rahîm’dır. O [Allah] ki [O’ndan başka İlâh] yoktur.”

Kitâbenin üst kısmı, iri kıvrık dallar ile süslenmiştir. Kazıma tekniği ile yapılan kıvrık dalların yüzeylerine ajde-kâri işlenmiştir. Harflerin arasında kalan boşluklar, sencide rumi motifleri ile doldurulmuştur. Haşr Sûresi’nin 23. ayetinin ilk kısmındaki "الله" kelimesi yazılmamıştır.

Kuzey cephe doğu kısmında yer alan nişte Haşr Sûresi’nin 23. ayetinin bir bölümü yer almaktadır (Resim 11):

اله الا هو الملك القدوس السلام المؤمن

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “[O’ndan başka] İlâh [yoktur] hükümandır, mukaddestir, selâmete erdirendir, [emniyet verendir].”

Kabartma tekniğinde yapılan kitâbenin zeminindeki girift bitkisel kompozisyon, simetrik olarak dizilmiş, yüzeyleri ajde-kâri işlemeli kanatlı, sade rumi ve tepelik motiflerinden meydana gelmektedir. Panonun alt kısmındaki tepelikler, birbirini kesen dallar ile birbirine bağlanır.

Kuzey cephe batı kısmında yer alan nişte Haşr Sûresi’nin 23. ayetinin bir bölümü yazılmaktadır (Resim 12):

[المؤمن] من المهيمن العزيز الجبار المتكبر

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptırın, büyüklükte eşsiz olan.”

Yazıların arasında, uçlarında kanatlı ve sencide rumi ile hatayı motifleri yer alan kıvrık dallar görülür. Söz konusu süslemeler ve yazılar birbirleri ile kaynaştırılarak girift bir kompozisyon teşkil etmiştir. Kitâbedeki "عزيز" kelimesinin üst kısmında, merkezde tepelik, sağ ve solunda ise yüzeyleri ajde-kâri işlemeli simetrik iki ruminin birleşmesinden meydana gelen palmet-rumi kombinasyonuna yer verilmiştir. "مهيمن" kelimesinin üst kısmı düğümlü dallar ve uçları simetrik iki kanatlı rumi motifi ile son bulur.

Batı cephe kuzey kısmında yer alan nişte Haşr Sûresi’nin 23. ayetinin son kısmı yazılmıştır (Resim 13):

سبحان الله عما يشركون

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “Allah, şirk koşulan şeylerden münezzehtir.”

Bu kitâbenin zeminini oluşturan bitkisel kompozisyon, uçlarına simetrik iki rumi ile çevrelenen tepelik ve kanatlı rumi yerleştirilen içi oyulmuş kıvrık dallardan meydana gelmektedir. "عما" kelimesinin üst kısmında, simetrik iki kanatlı ruminin birleşme noktasına ortabağ rumi konulmuştur. Tepelik motiflerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Söz konusu süslemeler ve yazıların arasında kalan boşluklarda üzerinde belirli aralıklarla sencide rumi ve hatayı çiçeklerin bulunduğu ince kıvrık dallara yer verilmiştir.

Batı cephe güney kısmında yer alan nişte Haşr Sûresi’nin 24. ayetinin ilk kısmı yer almaktadır (Resim 14):

هو الله الخالق البارئ المصور له

Kitabede yer alan ayetin anlamı: “O Allah ki; Yaratan’dır, yokken var eden şekil verendir [güzel isimler] O’nundur.”

Bu kitâbenin zeminini teşkil eden girift bitkisel süsleme kompozisyonu, simetrik iki uzun kollu kanatlı rumi ile çevrelenen selvi ağacı motiflerinin birleşmesinden meydana gelmektedir. İç içe geçmiş kanatlı rumilerin birleşme noktasına konulan ortabağ rumi tarzında, birer gülbezek motifi görülmektedir. Selvi ağacı motiflerinin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Söz konusu süslemeler ve yazıların arasında kalan boşluklara uçlarında hatayı çiçeklerinin yer aldığı ince kıvrıkdallar işlenmiştir.

İç mekândaki tuğlaların arasındaki derzlere; kalıplama tekniğinde hendesî, bitkisel ve kûfi hatlı alçı süslemeler yerleştirilmiştir. Bu süslemeler beş türde sınıflandırılabilir: Birinci tür, ortasında bir çemberin bulunduğu çarpı şeklinde çizgiler ve ince kenarlı mercek motifinden oluşmaktadır (Resim 15) İkinci tür, çeşitli hendesî geçme (zencirek) motifini içeren şeritlerden ibarettir (Resim 16). Üçüncü tür ise, üçgen çerçeve içine yerleştirilmiş palmet motifi ile onu çevreleyen simetrik kıvrıkdalları ihtivâ etmektedir (Resim 17 a). Dördüncü tür, üçgen çerçevede çember ile çerçevelenen yapraklı kûfi hatlı "Allah" kelimesi ile onu çevreleyen simetrik kıvrıkdalları içermektedir (Resim 17 b; Çizim 2) Beşinci tür ise, kare çerçeveye alınmış yapraklı Kûfi hatlı "Allah" kelimesini ihtivâ eder (Resim 17 c).

Güney batı tromp içerisinde işlenmiş olan alçı kabaralar, kazıma tekniğinde işlenmiş tek kelimelik yapraklı kûfi hatlar ile süslenmiştir (Resim 18). Buradaki alçı kabaralar, Büyük Selçuklu dönemi alçı işçiliğinde çok az rastlanan örnekler arasındadır. Kabaralarda mavi zemin üzerinde işlenen yazılar, الله, محمد, ابو بكر, عمر, عثمان, يا الله, يا فرد, يا صمد, يا وحيد, يا كافي kelimelerden ibarettir.¹⁴

İç mekânda beden duvarları üstündeki kısımda boydan boya girift bitkisel zemin üzerinde Kûfi hatlı bir yazı kuşağı dolanmaktadır. Zeminde görülen süsleme kompozisyonu, üzerinde belirli aralıklarda hatayî, rumi ve palmetlerin yer aldığı zıt yönlerden gelen dairesel hatların birleşmesiyle oluşmaktadır. Rumi ve palmetlerin yüzeylerine ajde-kâri işlenmiştir. Kitâbenin üst kısmında merkezde palmet, sağ ve solunda ise simetrik iki ruminin birleşmesinden meydana gelen palmet-rumi kombinasyonu tekrarlanmıştır. Zemindeki boşluklar, mavi renk ile boyanmıştır. Kabartma ve kazıma tekniğinde yazılan yapraklı ve düğümlü kûfi hatlı kitâbenin çoğu kısımları, bozulmuş vaziyette günümüze gelmiştir. Buradaki yazı, Kazvin valisi olan Emîr Humârtâş b. Abdullah-i İmâdî'nin Kazvin şehri için yaptırdığı kehrizin¹⁵ vakfiyesidir. Caminin eski fotoğraflarına bakıldığında, kitâbenin içeriğinin şu kelimelerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır (Resim 19):

¹⁴ Buradaki الله ve محمد kelimesinin her biri, 3 farklı şekilde tasarlanmıştır.

¹⁵ Kehriz, yer altı sularından faydalanmak için yapılmış kanalizasyon sistemine verilen isimdir.

الخمارتاشيه قسمه بين اهل قزوين فربعه لاهل¹⁶ بسم الله الرحمن الرحيم [...] يقول خمارتاش بن عبدالله العمادى جعلته ماء القناه وثلثه لاهل²¹ و ما فضل عنهم لاهل طريق ارداق²⁰ و [ربعه] لاهل المدينة العتيقه¹⁹ القطن¹⁸ و سدسه لاهل رستق¹⁷ طريق ابهر²⁴ و اهل طريق مقانك²³ و سكه الحريريه²² طريق الري و الصامغان

Kitabede yer alan ibarenin anlamı: “Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Humârtâş b. Abdullah el-İmâdî diyor ki: Humârtâşiye kehrizinin suyunun bir kısmını Kazvin şehri sakinlerine, dörtte biri (çeyreği) Ebher şehri yoluna, altıda biri Katn köyü sakinlerine, dörtte biri Kazvin şehrinin eski dokusundaki sakinlerine ve geri kalanı ise Erdak yolunun sakinlerine, üçte biri Rey, Samigan, Seket-ul Heririyeh ve Mukanek yolunun sakinlerine verdim (belirledim).”

3. Karşılaştırma

Bu bölümde, Kazvin Mescid-i Haydariye'de görülen alçı süslemeler, form ve içerik açısından farklı dönemlerdeki benzer örneklerle karşılaştırılacak; söz konusu süslemelerin farklı dönemlere ait alçı süslemeleri ile benzerlik veya farklılıkları tablolar halinde sunulacaktır. Söz konusu dönemler, Sasani dönemi (226-651), İran'ın X. asrı, Abbâsîler Dönemi (Sâmarrâ Şehri / 836-892), Karahanlı Dönemi (840-1212), Gazneli Dönemi (963-1186), Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı döneminden ibarettir.

Sasani dönemi, kültür, sanat ve siyaset açısından, İslam'dan önceki İran tarihinin önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilir. İran'ın sanat ve mimari eserlerinin, ülkenin erken İslam döneminden itibaren Sasani mimari ve sanat anlayışından etkilenmekle birlikte, İran'a göç eden Araplar ve Türklerin sanat anlayışlarından da etkilendiği gözlenmektedir. Bunlardan Büyük Selçuklular, İran'a geldikten sonra, İran sanatının etkisi ile kendilerine özgü bir sanat anlayışı oluşturmuşlardır. Sasani dönemi (Ktesifon Sarayı arkeolojik sit alanlarından çıkan) alçı sanatının bazı örneklerinde, Kazvin Mescid-i Haydariye'de işlenmiş gülçe, sencide rumi ve palmet gibi motifler ile benzerlik arz etmektedir (Tablo 1).

İran'ın ilk İslâmî devirlerinin en önemli şehirlerinden biri olan Nişâbur, eski Büyük Horasan'ın doğusunda yer almakta ve günümüzde İran'ın Rezevi Horasan ilinde bulunmaktadır. Kuruluşu Sasani dönemine dayanan ve asırlarca İslam kültürünün önemli merkezlerinden sayılan Nişâbur, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ilk hükümdarı Tuğrul Bey tarafından başkent olarak seçilmiştir. Şehrin Büyük Selçuklu devrinden önceki dönemlere ait sanat eserleri, 1935-1947 yılları arasında Metropolitan Müzesi tarafından düzenlenen kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu sonuçlar ele alınarak, kısaca Nişâbur'a ait bazı alçı süslemeler Kazvin Mescid-i Haydariye'de işlenen alçı süslemeler ile kıyaslanmıştır. Nişâbur şehrine ait (Tepe Medrese ve Sebz Puşan arkeolojik sit alanlarından çıkan) bazı alçı süslemelerde, Kazvin Mescid-i Haydariye'de görülen üslûplaştırılmış yapraklar, rumi, palmet ve hatayi gibi motifler ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir (Tablo 2).

¹⁶ Kanat, kehriz demektir.

¹⁷ Ebher, İran'ın Zencan Eyaleti'nde bir şehir ismidir.

¹⁸ Rustek/rustâk, Farsçada köy anlamındadır.

¹⁹ Katn, pamuk demektir.

²⁰ Medinet-ul atika, Kazvin şehrinin eski dokusuna denilmektedir.

²¹ Erdak, Kazvin'in 72 km. kuzey doğusunda küçük bir şehir ismidir.

²² Samigan, Kazvin'in 15 km. güney doğusundaki Şerif Abad şehrinin eski adıdır. Samigan eskide küçük bir köymüş.

²³ Seket-ul Heririyeh, ipek yolu demektir.

²⁴ Mukanek, Kazvin'in 92 km. kuzey doğusunda küçük bir köy ismidir.

Sâmerrâ'nın mükemmel planı, cami ve saraylarının mimari özellikleri Ortaçağ İslâm medeniyetinin ihtişamını, o dönemde dünyanın en güçlü devleti olan Abbâsîler'in zenginliğini ve sanata verdikleri değeri yansıtır.²⁵ Sâmerrâ'nın muhteşem mimari eserlerinde bulunan alçı süslemeler, 1910-1913 yılları arasında Herzfeld tarafından düzenlenen kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır. Herzfeld'in yaptığı kazıların sonuçlarını ihtiva eden altı ciltlik *Die Ausgrabungen von Samarra* adlı eseri, İslâm mimarlığı konusundaki en önemli kaynak kitaplardan biri sayılır. Bu makalede Herzfeld'in bu eseri ele alınarak, Sâmerrâ arkeolojik sit alanlarından çıkan bazı alçı süslemeler Kazvin Mescid-i Haydariye'de bulunan alçı bezemeler ile kısaca mukayese edilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre, Sâmerrâ'ya ait bazı alçı süslemelerde görülen zencirek, rumi ve palmet gibi motiflerin benzeri, Kazvin Mescid-i Haydariye'de de bulunmaktadır (Tablo 3).

İran tarihinin en güzide ve parlak dönemlerinden birisi olan Büyük Selçuklu dönemi, sanatı başta olmak üzere, bilim ve kültürü ile İslâm dünyasına büyük bir katkı sağlamıştır. Büyük Selçuklu kültürünün köklü bir geçmişe dayanmasına rağmen, İran sanatından özellikle Gazneliler ve ondan önceki döneme ait sanatlardan da etkilenmesi söz konusudur. Metnin devamında incelenen camide bulunan alçı süslemeler, günümüzde Tahran İslâm Tarihi Müzesinde muhafaza edilen ve Cam Minaresine ait iki örnek ile kıyaslanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, bu örneklerin benzeri, Kazvin Mescid-i Haydariye'de de işlenmiştir (Tablo 4).

Büyük Selçuklu dönemi sanatı, önceki dönemlerin sanatından etkilenerek, daha sonraki dönemlerin sanat eserleri için ilham kaynağı olmuştur. Buradan hareketle Kazvin Mescid-i Haydariye'de işlenen alçı bezemeler, İran'ın İlhanlı dönemine ait bazı alçı bezemeleri ile mukayese edilmiştir. Kazvin Mescid-i Haydariye'de bulunan kûfi ve sülüs hatlı yazılar, rumi, palmet, hatayi motifler ve bu motiflerin yüzeylerine uygulanmış ajde-kâri bezemeler, İran İlhanlı yapıları, Bestam Kâşâne Kulesi; Veramin İmamzade Yehya Türbesi ve Bestam Cuma Camii'ne ait bazı alçı bezemeleri ile büyük ölçüde benzerlik sergilemektedir (Tablo 5).

Büyük Selçuklu sanatının önemli bir parçasını teşkil eden alçı sanatı, Anadolu Selçuklularının mimari ve el sanatları için önemli bir temel oluşturdukları bilinmektedir.²⁶ Bunu bir daha ispatlamak için Anadolu Selçuklu dönemi mimari süslemesinde Kazvin Mescid-i Haydariye'deki alçı süslemelerin izleri aranmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, Amasya Seyfeddin Torumtay Türbesi, Kayseri Camii Kebir'in Minaresi, Sivas Ulu Cami'nin Minaresi, Sivas I. Keykâvus Dârüşşifâsı ve Sivas Çifte Minareli Medresesine ait tezyînî kûfi hatlı yazıların şekil kökenleri, Büyük Selçuklu dönemi kitabe örneklerine dayanmaktadır (Tablo 6).

Asya'da İslami dönem Türk mimarisinin gelişimine dair fark edilen ilk eserler, Karahanlılar devrinde ortaya çıkar.²⁷ “Maveraünnehir ve Doğu Türkistan bölgesinde hâkim olan Karahanlılar'ın; bir yandan Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgelerinde hâkim olan Gaznelilerle, öte yandan Büyük Selçuklular'la sürekli ilişki içinde olmaları sebebiyle, Asya'da Türk mimarisinin kaynak ve yayılışında önemli rolleri olmuştur.”²⁸ Burada İslamiyet'i topluca kabul eden ilk Türk devletini temsil eden Karahanlılar'ın iki mimari eserlerinde (Tirmiz Çar Kurgan Minaresi ve Fergana Şeyh Fâzıl Türbesi) bulunan bazı süslemelerle Kazvin

²⁵ Mustafa Demirci, “Sâmerrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/70-71.

²⁶ Gönül Öney, “İran'da Erken İslam Devri Alçı İşçiliğinin Anadolu Selçuklu Sanatında Akisleri”, *Belleten*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973), 37/257-277.

²⁷ Ara Altun vd., “Karahanlılar, Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/412.

²⁸ Altun vd., “Karahanlılar, Mimari”, 414.

Mescid-i Haydariye'deki alçı süslemelerin bazı örnekleri mukayese edilmiştir (Tablo 7). Sonuç itibarıyla Kazvin Mescid-i Haydariye'de görülen alçı süslemeler, form açısından, daha önce zikredilen dönemlerin süslemeleri ile büyük benzerlik taşımaktadır.

Sonuç

Motiflerin var olan hususiyetleri, bir ülkenin tarihine dair istimrar içerisinde tezyînât sanatlarının özelliklerini ve tekâmül izlerini sergilemesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Ayrıca her ülke ve dönemde yaygın olan süslemeler, etkileme gücü ve alanı itibarıyla önem arz etmektedir. İran coğrafyasında tarih boyunca, tuğla ve alçı, yapı ve süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. İran'ın çoğu bölgelerinde alçı taşının bol miktarda bulunması; söz konusu malzemenin, bu coğrafyada günümüze kadar kesintisiz bir şekilde kullanılmasına sebep olmuştur. İslam mimarisinin en önemli dini yapı türü sayılan cami, Büyük Selçuklu döneminde zengin alçı süslemelerini barındırmaktadır. Böylece İran İslam sanatının altın çağı olarak bilinen Büyük Selçuklu döneminde, diğer sanatlardan ziyade, alçı süsleme sanatında şah eserler ortaya konmuştur. İncelenen Kazvin Mescid-i Haydariye'nin alçı süsleme kompozisyonları, yazı, bitkisel ve hendesî bezemeleri içermekle birlikte; kabartma, kazıma ve kalıplama tekniğinde yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, alçı süslemelerde en tercih edilen uygulama tekniği, kabartma tekniğidir. Bunun sebeplerinden biri, mükemmel derecede ihtişamlı ve dikkat çekici düzeyde görüntü sağlamasıdır. Bir diğer sebebi ise, alçı harcın beyaz olmasıdır. Böylece Büyük Selçuklu alçı sanatçıları, kabartma tekniğini kullanarak, süslemelerin gölge bırakması sonucunda ayrıntıların gözükmesine yol açmışlardır. Yapıda, yazı ve bitkisel düzenlemelerin hendesî türe göre çoğunluğu teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bezeme kompozisyonları, genellikle mihrap, duvar yüzeyleri ve nişlerde yer almaktadır. Bezemelerin ortaya koyduğu derin güzelliklerin dışında, konuları yüce ve ulvi anlamlar içeren ayetlerden müteşekkil kitâbeler de, gizli ve aşikâr güzellikleri ile İslam mimarisinin değerine değer katmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, yapıda en yoğun süsleme türünü yazılar oluşturmaktadır. Gerek yapı ile ilgili ihtiva ettiği başlıca bilgileri, gerekse Kur'an ve dini içerikli ibareleriyle kitabeler, dönemin bezeme anlayışına uygun bir şekilde zenginleştirilmiş ve bitkisel kompozisyonlar ile bir arada kullanılmıştır. Üzerinde yer aldığı yapıya haşmet kazandıran alçı süslemelerin başında gelen kitâbeler, süslemenin ötesinde mesaj ve bilgi verme amaçlı olarak da hizmet ifa ederler. Kazvin Mescid-i Haydariye'nin yazı kuşağında, Kazvin valisi Emîr Humârâtâş b. Abdullah-i İmâdî'nin Kazvin şehri için yaptırdığı kehriz ve vakfiyeleri hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. Buradan hareketle, çoğu araştırmada ileri sürülen, yapının alçı süslemelerinin İlhanlı döneminde yapıldığına dair bilgilerin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradaki kitabeler, Sülüs ve Tezyînî Kûfî olmak üzere iki türde yazılmıştır. Bunlardan tezyînî (müzahref) kûfî kitâbeler, muverrek (yapraklı), müzehher (çiçekli), muakkad (dügümlü), muvaşşah (süslü), müşeccer (ağaç gibi dallı budaklı) ve meşriki (doğulu) şeklinde türlere ayrılmaktadır. Kazvin Mescid-i Haydariye'deki alçı kitâbelerinin her biri, yapılış ve teknik açısından İslâm mimarisinin tezyînâtında şâheser sayılmakla birlikte, bazıları şekil ve muhteva bakımından birtakım zaaf ve kusurlar da içermektedir. Yapıda işlenen bitkisel süslemeler, kitâbelere oranla ikinci planda kalmıştır. Bunlar genellikle üslûlaştırılmış yapraklar, rumi, palmet, hatayi ve kıvrık dalların birleşmesiyle meydana gelmişlerdir. Hendesî süslemelere göre daha yoğun olan nebâti düzenlemelere, mihrapta ve yazılar için zemin oluşturan kûfî ve sülüs yazı kuşağında rastlanmaktadır. Yapıdaki alçı bezemeler, olağanüstü zengin bitkisel motifleri sergilerken, tek başına veya yazı ve bitkisel motifleri ile bir arada kullanılan hendesî kompozisyonlar da aynı zenginliği göstermektedir. Hendesî kompozisyonların içerdiği motifler, zencirekler, beş, altı, on altı kollu yıldızlar, altı kollu yıldızlardan müteşekkil hendesî

geçmelerden ibarettir. Sasani dönemi (Ktesifon Sarayı arkeolojik sit alanlarından çıkan) alçı sanatının bazı örneklerinde, Kazvin Mescid-i Haydariye'de işlenmiş gülçe, sencide rumi ve palmet gibi motifler ile benzerlik arz etmektedir. Nîşâbur şehrine ait (Tepe Medrese ve Sebz Puşan arkeolojik sit alanlarından çıkan) bazı alçı süslemelerde, Kazvin Mescid-i Haydariye'de görülen üslûplaştırılmış yapraklar, rumi, palmet ve hatayi gibi motifler ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Sâmerâ arkeolojik sit alanlarından çıkan bazı alçı süslemeler Kazvin Mescid-i Haydariye'de bulunan alçı bezemeler ile kısaca mukayese edilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre, Sâmerâ'ya ait bazı alçı süslemelerde görülen zencirek, rumi ve palmet gibi motiflerin benzeri, Kazvin Mescid-i Haydariye'de de bulunmaktadır. İncelenen camide bulunan alçı süslemeler, günümüzde Tahran İslam Tarihi Müzesinde muhafaza edilen ve Cam Minaresine ait iki örnek ile kıyaslanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, bu örneklerin benzeri, Kazvin Mescid-i Haydariye'de de işlenmiştir. Kazvin Mescid-i Haydariye'de bulunan kûfi ve sülüs hatlı yazılar, rumi, palmet, hatayi motifler ve bu motiflerin yüzeylerine uygulanmış ajde-kâri bezemeler, İran'ın İlhanlı yapıları, Bestam Kâşâne Kulesi; Veramin İmamzade Yehya Türbesi ve Bestam Cuma Camii'ne ait bazı alçı bezemeleri ile büyük ölçüde benzerlik sergilemektedir. Karahanlılar'ın iki mimari eserlerinde (Tirmiz Çar Kurgan Minaresi ve Fergana Şeyh Fâzıl Türbesi) bulunan bazı süslemelerle Kazvin Mescid-i Haydariye'deki alçı süslemelerin bazı örnekleri mukayese edilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre, Amasya Seyfeddin Torumtay Türbesi, Kayseri Camii Kebir'in Minaresi, Sivas Ulu Cami'nin Minaresi, Sivas I. Keykâvus Dârüşşifâsı ve Sivas Çifte Minareli Medresesine ait tezyîni kûfi hatlı yazıların şekil kökenleri, Büyük Selçuklu dönemi kitabe örneklerine dayanmaktadır.²⁹

Kaynakça/References

- Dehkhoda, Ali Akbar. *Lugatnâme*, University of Tehran Press, Vol. 1, 1998.
- Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l Ümem, C. XVIII, Beyrut: Darü'l -Kütübi'l-İlmiyye, 1995, 226-231.
- Er-Râfî, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed. et-Tedvîn fi ahbâri Kazvîn, thk. İzzullah el Utârîdî, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Herzfeld, Ernst. Die Ausgrabungen von Samarra, Band VI, Geschichte der Stadt Samarra, Verlag von Sachardt&Messtorff, 1948.
- Öney, Gönül, "İran'da Erken İslam Devri Alçı İşçiliğinin Anadolu Selçuklu Sanatında Akisleri", *Bellekten* 37, 1973. 257-277.
- Altun. Ara vd., "Karahanlılar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- معرفة و بررسی تزیینات گچبری مسجد حیدریه قزوین". کتاب ماه هنر 155. and حمیدی, بهرام - خزایی, محمد 111 -102,(1390). <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/753339>
- DİB. "Kur'an-ı Kerim" Erişim 3 Temmuz 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>
- Erişim 9 Temmuz 2020. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322632>
- Erişim 9 Temmuz 2020. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322674>
- Erişim 9 Temmuz 2020. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322648>

²⁹ Kısaltmalar: Bkz.: Bakınız / h.ş.: Hicri Şemsi / H. : Hicri

Erişim 9 Temmuz 2020. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450114?img=4>

Erişim 9 Temmuz 2020. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449152>

Erişim 9 Temmuz 2020. <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/449151>

Erişim 9 Temmuz 2020. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Jam_afghanistan.jpg

Erişim 9 Temmuz 2020. <https://iqna.ir/tr/news/3467514/%C4%B0slam-tarihi-m%C3%BCzesi>

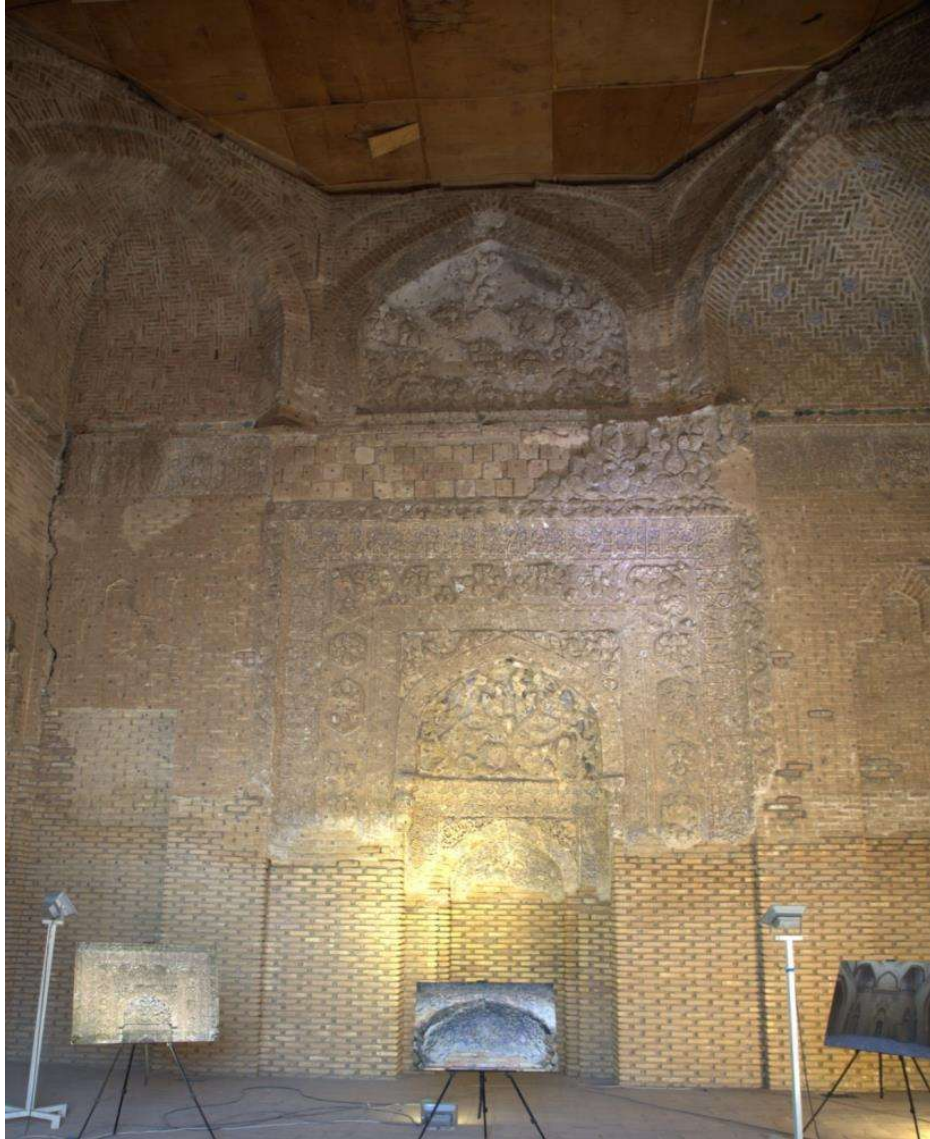
Erişim 9 Temmuz 2020. <http://www.selcuklumirasi.com/termez-car-kurgan-minaret?lng=en>

Erişim 9 Temmuz 2020. <https://vo-gazeta.ru/uploads/2019-06/1559413704613532310.jpeg>

Resim, Çizim ve Tablolar

(Kaynağı belirtilmeyen fotoğraflar yazara aittir.)

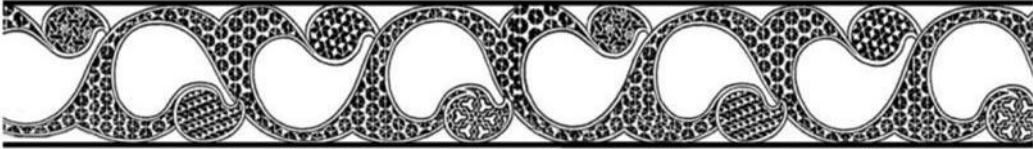
Resim 1: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı Genel Görünümü

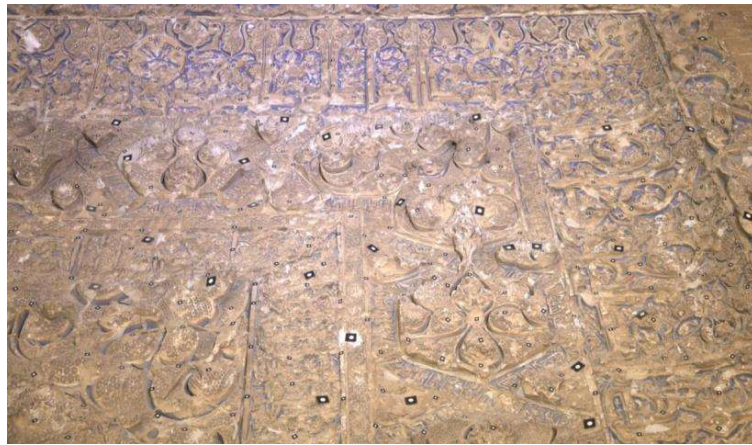
Resim 2: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı Birinci Bordürü

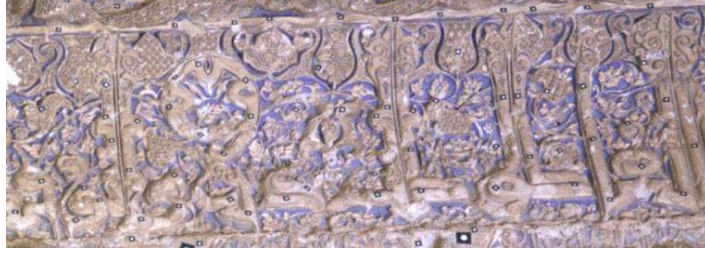
Çizim 1: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı Birinci Bordürü

Resim 3: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı İkinci Bordürü

Resim 4: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı
İkinci Bordüründen Ayrıntılar

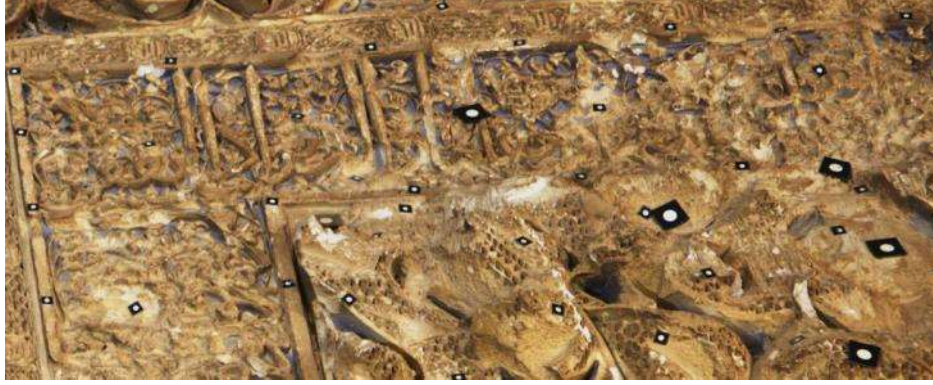
Resim 5: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı
Üçüncü Bordüründen Ayrıntı

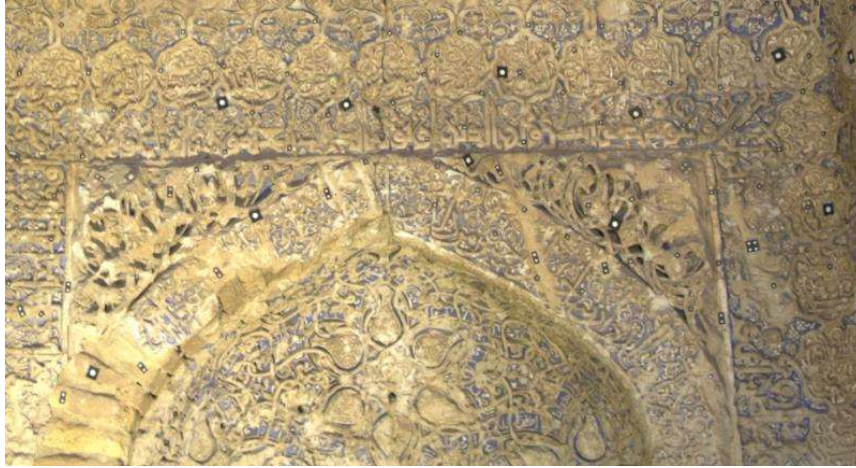
Çizim 2: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı Dördüncü Bordürü

Resim 6: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrabı
Beşinci Bordüründen Ayrıntılar

Resim 7: Kazvin Mescid-i Haydariye Camii
Mihrap Niři İçindeki Kemer ve Etrafındaki Süslemeler

Resim 8: Kazvin Mescid-i Haydariye Mihrap Niři İçerisindeki Kitabe

Resim 9: Kazvin Mescid-i Haydariye Doğu Cephe Güney Kısımında Yer Alan Nişteki Kitâbe

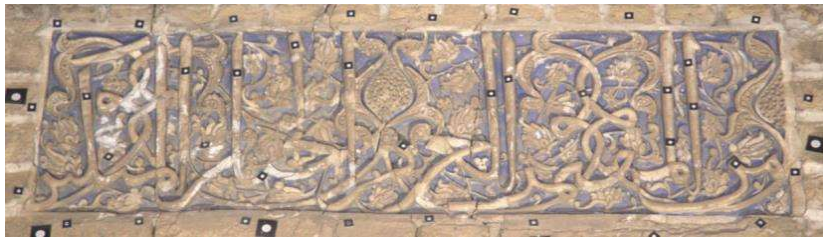
Resim 10: Kazvin Mescid-i Haydariye Doğu Cephe Kuzey Kısımında Yer Alan Nişteki Kitâbe

Resim 11: Kazvin Mescid-i Haydariye Kuzey Cephe Doğu Kısımında Yer Alan Nişteki Kitâbe

Resim 12: Kazvin Mescid-i Haydariye Kuzey Cephe Batı Kısımında Yer Alan Nişteki Kitâbe

Resim 13: Kazvin Mescid-i Haydariye Batı Cephe Kuzey Kısımında Yer Alan Nişteki Kitâbe

Resim 14: Kazvin Mescid-i Haydariye Batı Cephe
Güney Kısımda Yer Alan Nişteki Kitâbe

Resim 15: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Derz Süslemeleri

Resim 16: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Derz Süslemeleri

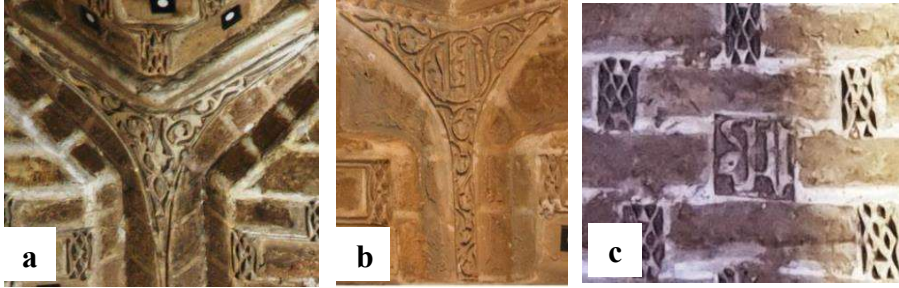
Çizim 3: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Derz Süsleme Örneđi
(Bahram Hamidi'den)

Kaynak: Bahram Hamidi

(Khazaie, Mohammad, Hamidi, Bahram, “Moerrifi ve Berresi Tezyinat-i Geçbori Mescid-i Haydariye-i Kazvin”, *Kitab-i Mah-i Huner*, S. 155, Tahran 1390 h.ş.)

Resim 17: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Derz Süslemeleri

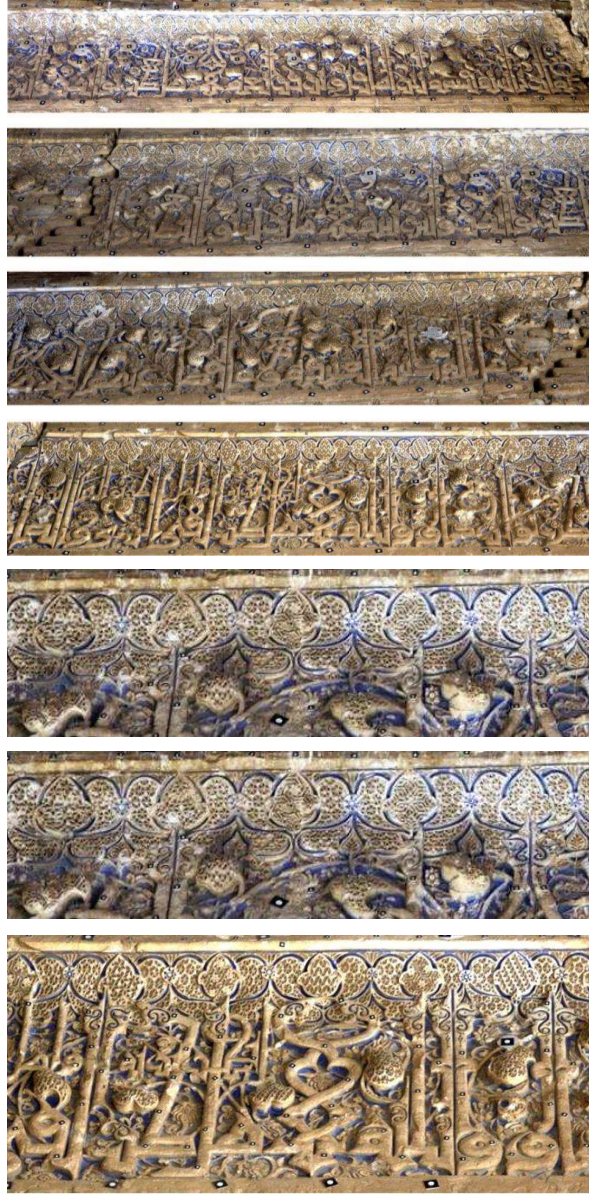
Resim 18: Kazvin Mescid-i Haydariye'nin Güney Batı Köşesindeki Tromptaki Alçı Kabaralar

Kaynak: Bahram Hamidi

(Khazaie, Mohammad, Hamidi, Bahram, “Moerrifi ve Berresi Tezyinat-i Geçbori Mescid-i Haydariye-i Kazvin”, *Kitab-i Mah-i Huner*, S. 155, Tahran 1390 h.ş.)

Resim 19: Kazvin Mescid-i Haydariye Yazı Kuşagından Ayrıntılar

Tablo 1: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin Sasani Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Sasani Dönemi (226-651)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
<p>1</p> <p>2</p> <p>Ktesifon (Tizpon) Sarayı, Irak, Metropolitan Müzesi</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye
<p>3</p> <p>Ktesifon (Tizpon) Sarayı, Irak, Metropolitan Müzesi</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye

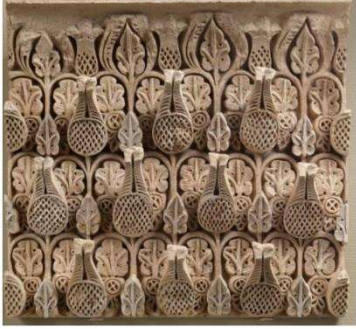

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322632>

2: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322674>

3: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322648>

Tablo 2: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin İnan'ın X. Yüzyıl Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İnanın İlk İslâmî Devirleri (X. yüzyıl) (Nişâbur Şehri)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
<p>4</p> <p>Tepe Medrese, Nişâbur, İnan, Metropolitan Müzesi</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye
<p>5</p> <p>Sebz Puşan, Nişâbur, İnan, Metropolitan Müzesi</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye
<p>6</p> <p>Sebz Puşan, Nişâbur, İnan, Metropolitan Müzesi</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye

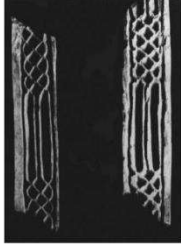

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

4: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450114?img=4>

5: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449152>

6: <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/449151>

Tablo 3: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin Abbâsîler Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Abbâsîler Dönemi (Sâmerrâ Şehri / 226-651)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
7 Sâmerrâ, Irak		Kazvin Mescid-i Haydariye
8 Sâmerrâ, Irak		Kazvin Mescid-i Haydariye

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

7-8: Kaynak: Herzfeld, Ernst. Die Ausgrabungen von Samarra, Band VI, Geschichte der Stadt Samarra, (Verlag von Sachardt&Messtorff, 1948)

Tablo 4: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin Gazneli Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

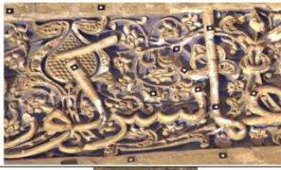

Gazneliler Dönemi (963-1186)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
9 Cam Minaresi, Şahrak, Afganistan,		Kazvin Mescid-i Haydariye
10 Gazneli Dönemi, Tahran, İran, İslam Tarihi Müzesi		Kazvin Mescid-i Haydariye

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

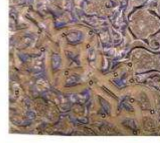

9: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Jam_afghanistan_ghorprovince_islamic_architecture.jpg

10: <https://iqna.ir/tr/news/3467514/%C4%B0slam-tarihi-m%C3%BCzesi>

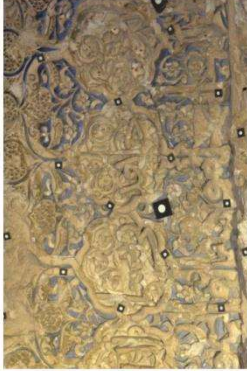

Tablo 5: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrannın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
 <p>Bestam Kaşane Kulesi, İran, Simnan, Bestam</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye
 <p>İmamzade Yehya, İran, Veramin</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye
 <p>İmamzade Yehya, İran, Veramin</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye
 <p>Bestam Cuma Camii, İran, Simnan, Bestam</p>		Kazvin Mescid-i Haydariye

Tablo 6: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
 <p>Amasya Seyfeddin Toruntay Türbesi, Türkiye, Amasya</p>	 	Kazvin Mescid-i Haydariye
 <p>Kayseri Camii Kebir'in Minaresi, Türkiye, Kayseri</p>		
 <p>Sivas Ulu Cami'nin Minaresi, Türkiye, Sivas</p>		
 <p>Sivas I. Keykâvus Dârüşşifası, Türkiye, Sivas</p>		
 <p>Sivas Çifte Minareli Medrese, Türkiye, Sivas</p>		

Tablo 7: Kazvin Mescid-i Haydariye Alçı Süslemelerinin Karahanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Karahanlılar Dönemi (840-1212)	Büyük Selçuklu (1040-1157)	Süslemenin Bulunduğu Yer
11 Çar Kurgan Minaresi, Özbekistan, Tirmiz	 	Kazvin Mescid-i Haydariye
12 Şeyh Fâzıl Türbesi, Özbekistan, Fergana		Kazvin Mescid-i Haydariye

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

11: <http://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/termez-car-kurgan-minaret?lng=en>

12: <https://vo-gazeta.ru/uploads/posts/2019-06/1559413704613532310.jpeg>